

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СУБ'ЄКТА ІЗ ТЕНДЕНЦІЄЮ «ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СИЛИ» ТА «ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛАБКОСТІ» У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ П. К. АНОХІНА

Сиволяс Наталя Володимирівна

аспірант кафедри практичної психології, Слов'янський державний педагогічний університет, м. Слов'янськ, Україна

Стаття присвячена аналізу проблеми адаптації у взаємозв'язку із тенденціями «до психологічної сили» та «до психологічної слабкості» у контексті теорії функціональних систем П. К. Анохіна. У статті зазначено, що система є програмованим механізмом на основі філо та –онто генетичної пам'яті. Стверджується, що така пам'ять пов'язана з випереджувальним відображенням та контролем поведінки особи. Ставиться акцент на тому, що адаптація є результатом активності усієї системи психічного та має спрямування "до сили", що сприяє не лише найбільш оптимальному протистоянню різним природним і соціальним факторам, але й цілеспрямовано впливає на них.

Ключові слова: адаптація, тенденція "до психологічної слабкості" та "до психологічної сили", системоутворювальний фактор, обстановочна аферентія, акцентор дії, зворотна аферентія, випереджальне відображення.

Феномен адаптації є предметом вивчення багатьох наукових галузей: біології, фізіології, соціології, психології та ін. Взаємозв'язок процесу соціальної адаптації із тенденціями "до психологічної сили" та "до психологічної слабкості" ми сподіваємось більш глибоко розрити завдяки розгляду позначеної проблеми крізь призму у контексті теорії функціональних систем П. К. Анохіна.

Мета статті: розкрити взаємозв'язок процесу соціальної адаптації із тенденціями "до психологічної сили" та "до психологічної слабкості" у контексті теорії функціональних систем П. К. Анохіна.

З біологічної точки зору, адаптація передбачає життєво необхідне пристосування організму до постійних і мінливих умов зовнішнього середовища та змін в організмі, які можуть зумовлюватися захворюванням, обмеженням або втратою окремих функцій тощо [7, с. 10]. Цілісний організм нерозривно пов'язаний з довколишнім середовищем, яке постійно впливає на нього. Фізіологія цілісного організму вивчає не тільки внутрішні механізми саморегуляції фізіологічних процесів, але й механізми, які забезпечують безперервну взаємодію й нерозривну єдність організму із середовищем. Неодмінною умовою й виявом такої єдності є адаптація організму до постійних умов. Упродовж життя організм пристосовується до змінних чинників зовнішнього і внутрішнього середовища. При цьому неодмінною і єдиною умовою життя живих організмів є постійність внутрішнього середовища, тобто гомеостаз. Фізіологія досліджує формування і механізми індивідуальної адаптації. Фізіологічною адаптацією називають досягнення стійкого рівня активності організму і його складових, при якому можлива тривала активна діяльність організму, включаючи трудову активність в змінених умовах існування (у тому числі соціальних) і здатність відтворення здорового потомства.

Відносна динамічна постійність середовища організму і функціонування всіх органів і систем, необхідних для збереження життя підтримуються пристосувальними або адаптивними реакціями організму. Система внутрішнього і взаємного прилагодження організму і біологічних, екологічних, соціальних та інших систем один до одного охоплює поняття адаптації.

У нашому дослідженні ми спираємось на психодинамічний підхід до психіки як цілісного системного утворення в її свідомих і несвідомих виявах презентований психодинамічною теорією, розробленою Т. С. Яценко [11; 12].

Розвиток практичної психології в значній мірі залежить від розвитку такого її напрямку як глибинна психологія. Це передбачає не лише цілісний підхід до розуміння та пізнання психіки, але й специфічність методів дослідження, зорієнтованих на розкриття закономірностей внутрішньої динаміки психіки, яка в значній мірі задається тенденцією "до психологічної сили". Вищеокреслена тенденція, пов'язана (в своєму біологічному спрямуванні) з такою підструктурою психіки, як «Д». Останнє знаходить вираження в боротьбі двох принципів – принципу задоволення та принципу реальності. Процес соціальної адаптації психіки суб'єкта передбачає врахування суперечливості цих двох принципів та розкриття можливостей пріоритетності принципу реальності над принципом задоволення в процесі соціалізації та соціальної адаптації зокрема. Нейтралізація дії цих двох суперечливих тенденцій сприяє доланню внутрішньої суперечливості психіки та соціальній адаптації особи.

Аналіз наукової літератури свідчить, що у контексті різних галузей науки окреслено різні види адаптації: соціальна, психологічна, біологічна, фізіологічна та ін. У статті ми зосередили увагу на аналізі соціальної адаптації у її взаємозв'язку із тенденціями "до сили" і "до слабкості" крізь призму теорії функціональних систем (ТФС) П. К. Анохіна [1 – 3]. Для цієї теорії характерним є питання про системоутворювальний фактор, що детермінує формування та реалізацію системи, створюючи впорядкованість взаємодії її компонентів [6, с. 42].

Системоутворювальний фактор – результат системи (дії), під яким розуміється корисний пристосувальний ефект організму відносно середовища, який досягається при реалізації системи. У якості детермінанти поведінки у теорії функціональних систем (ТФС) розглядається не минула (відносно до поведінки) подія – стимул, а майбутня – результат [2]. Ми припускаємо що процес соці-

льної адаптації суб'єкта має глибинну детермінованість, яка пов'язана із тенденціями від слабкості до сили.

Аналізуючи зовнішню поведінку індивіда, П. К. Анохін описує результат як певне співвідношення організму і зовнішнього середовища, яке зупиняє дію, направлену на його досягнення, і обумовлює реакцію наступного поведінкового акту. З точки зору П. К. Анохіна, функціональна система – це динамічна, саморегулююча організація, дія усіх складових елементів якої сприяє отриманню життєво важливих для організму пристосувальних результатів [3, с. 5]. Тобто, це комплекс вибірково включених компонентів, взаємовідношення між якими набуває характеру взаємодії складників, направленої на досягнення корисного результату [там само с. 43].

Будь-яка функціональна система, згідно з дослідженнями П. К. Анохіна, включає універсальні вузлові механізми, як то: корисний пристосувальний результат як провідний пункт функціональної системи; акцептори результату дії; зворотна аферентація від акцепторів результату дії до центральних утворень системи; центральна архітектура (за П. К. Анохіним, вибіркоче сполучення нервових елементів різних рівнів); виконавчі елементи (соматичні, вегетативні та ендокринні, цілеспрямована поведінка) [3, с. 6].

Людина не може існувати ізольовано від світу, вона постійно перебуває під впливом окремих факторів оточуючого середовища. Вплив зовнішніх факторів був названий П. К. Анохіним обстановочною аферентацією. При цьому одні впливи можуть бути або несуттєвими для людини, або ж не усвідомлюватися нею, а інші, як правило, незвичайні – викликають відповідну реакцію [5, с. 115]. Ця реакція є стимулом для вияву активності та має характер орієнтовної реакції. Безперервно змінні умови зовнішнього і внутрішнього середовища обумовлюють потребу суб'єкта адаптуватися, зберігаючи при цьому стабільність внутрішнього світу, тобто гомеостаз. Збереження гомеостазу забезпечується шляхом розвитку загальних адаптаційних реакцій – реагування. У психофізіологічних дослідженнях зазначено, що розвиток цих реакцій підпорядкований кількісно-якісному принципу: на різну кількість подразника організм відповідає якісно різними реакціями. При цьому кількість (міра) є спільною у дії різних за якістю подразників і служить основою формування певних стандартних відповідей організму. Якість подразника накладається на цю стандартну відповідь як основа. У контексті розкриття взаємозв'язку соціальної адаптації з тенденцією “до психологічної сили” ми вважаємо, що першочергового значення набуває саме значущість того чи іншого стимулу (події, переживання тощо), а не його кількісний показник (кількість).

Згідно з концепцією П. К. Анохіна, об'єкти й умови праці, які впливають на людину, незалежно від їх значущості, сприймаються нею у вигляді образу. Цей образ співвідноситься з інформацією, збереженою у пам'яті, та мотиваційними установками. Автор зазначає, що процес співставлення здійснюється через свідомість і веде до виникнення певного рішення і моделі (плану) поведінки [3, с. 117]. Зовнішня інформація (стимули) обов'язково співставляється й оцінюється, з огляду на домінуючу в

плинний момент мотивацію, яка є своєрідним фільтром, що відбирає потрібне чи непотрібне для початкової мотиваційної установки [там само, с. 163].

Згідно із концепцією П. К. Анохіна, результат – подія, яка відбудеться у майбутньому, – детермінує активність людини. Цей процес ми можемо зрозуміти завдяки розгляду поняття інформаційного еквівалента результату, тобто моделі майбутнього результату. Дослідник указує, що в центральній нервовій системі в якості своєрідної ідеальної моделі представлений очікуваний результат дії – мета, на яку вона (дія) була спрямована. Цю модель учений назвав акцептором результату дії. Акцептор дії – це ідеальна модель майбутньої дії, якої ще не було. Це означає, що у цьому уявленні (про майбутню дію) будуть мати місце відступи від реальності. Акцептор результату дії формується ще до появи результату як такого і включає його прогнозовані параметри.

П. К. Анохін підкреслює, що цей процес практично цілком базується на генетичних та індивідуально набутих механізмах пам'яті [3, с. 7]. Домінуюча мотивація “витягує” в апараті акцептора результату дії весь набутий досвід аж до того, що задовольняє потребу, яка лежить у її основі, створюючи при цьому модель чи програму поведінки. Наявність акцептора і програми дії, що формуються свідомістю, забезпечує її безпосереднє виконання. При цьому включається воля і зворотна аферентація (отримання інформації про виконання поставленої мети).

Зворотна аферентація інформує про результат дії, надає організму можливість оцінити міру успіху дії, що виконувалася. Якщо характер зворотної аферентації відповідає раніше запрограмованим якостям підкріплюючого подразника в акцепторі результатів дії, то цей поведінковий акт завершується задоволенням провідної потреби. Звертає увагу те, що здатність суб'єкта адекватно узгоджувати власні потреби і домагання до потреб соціуму слугує задоволенню окреслених ним цілей, і є виявом його адаптивності. Нездатність суб'єкта адаптувати власні домагання із потребами соціуму вказує на дезадаптованість особи, що відповідно спричинює відчуття незадоволеності.

Важливим аспектом психологічної адаптації є пристосування людини до існуючих у суспільстві вимог та критеріїв оцінок через засвоєння норм і цінностей конкретної спільноти [9, с. 13]. При порушеннях процесів адаптації суб'єкт нездатний адекватно відображати реальність, тобто адекватно реагувати на стимули, що йдуть з оточуючого середовища. Відповідно, ускладнюється можливість адекватної поведінки.

П. К. Анохін [3] окреслює нейрофізіологічний аспект проблеми дезадаптації. Дослідник стверджує, що організм, як єдине ціле, існує завдяки саморегульованню, сукупній і впорядкованій діяльності багатьох функціональних систем, що точно відповідають одне одному. Ступінь функціонування будь-якої системи відображає форму пристосування організму до середовища. За П. К. Анохіним пристосування має чотири градації: відновні пристосування; компенсаторні пристосування; захисні пристосування; вікарні пристосування.

Дослідник стверджує: "різноманітність реакцій пристосування організму повинно бути ширше за різноманітність можливих впливів оточуючого середовища". У разі зменшення різноманітності зовнішніх дій і збільшення одноманітних стимуляцій, відбувається скорочення об'єму адаптаційних можливостей організму і звузнення меж гомеостазу.

П.К. Анохін стверджує, що функційна система яка забезпечує поведінковий акт включає в себе аферентний синтез, що програмує дію на основі філо та онтогенетичної пам'яті. В умовах адаптивної дії прийняття рішення передбачає врахування майбутнього очікуваного результату, згідно моделі якого вибудовується поведінкова програма. Прийняття рішення пов'язано з функційною активністю «акцептором результатів дії», що завдяки апарату пам'яті та зворотній аферентації прогнозує (випереджують) відображення дійсності контролюючи поведінку. Стрес чи психічна травма можуть обумовити порушення аферентного синтезу неузгодження в діяльності апарату, що оцінює результат дії та викривленню в оцінці ситуації. Дослідник стверджує що позитивний емоційний стан при задоволенні будь якої потреби виникає лише у тому випадку коли зворотній зв'язок про результат дії повністю співпадає із попередньо змодельованими параметрами акцептора результатів дії. Неспівпадіння даних зворотної аферентації з результатом закладеним у акцепторі результатів дії призводить не до закріплення функційної дії, а до пошуку нових шляхів, необхідних для дослідження оптимального результату, що б викликав потенційне емоційне задоволення. Затягування такого задоволення може породжувати нові порушення психічної адаптації. Адаптована психічна діяльність є найважливішим чинником, що забезпечує людині стан здоров'я. У тому випадку, коли ці "здібності" відповідають рівню, необхідному для активної життєдіяльності, або перевищують його, можна говорити про адаптовану, "нормальну" психічну діяльність людини [3]. Таким чином пристосування організму відображає роботу його системи. Система є програмованою на основі філо та –онто генетичної пам'яті, що пов'язано з випереджувальним відображенням та контролем поведінки особою. Таким чином, поведінка індивіда визначається внутрішніми потребами, генетичним та індивідуально набутих досвідом, дією обставочних подразників, які створюють передпоскову інтеграцію, що розкривається зовнішніми стимулами. Зворотна аферентація (зворотний зв'язок) спрямовується на формування установки щодо дії, яка виконується. Інформація викликає певні емоції, які впливають на характер установки. Якщо емоції мають позитивний характер, дія припиняється, якщо ні, то у дію вносяться корективи.

П. К. Анохін зазначає: "Особливого значення ця закономірність набуває у випадку складних поведінкових актів людини, в ході яких можуть бути поставлені різноманітні цілі поведінки – великі та малі, тим не менше акцептор дії, що формується незмінно (і в момент прийняття рішення), надалі також визначає міру співпадіння між задуманим і отриманим" [1, с. 180]. Зворотна аферентація показує реальний результат, який може не відпо-

відати бажаному (уявному), – як наслідок, виникає емоційне переживання із знаком "плюс" або "мінус".

Випереджаюче відображення – підготовка до майбутніх змін середовища – уявлення. Формування апарату оцінки можливих результатів майбутньої дії відбувається раніше, ніж формується сама дія і з'являються її результати [3, с.148]. Випереджаюче відображення ґрунтується на повторюваності подій. П. К. Анохін підкреслює, що якщо розглядати живий організм як цілісний індивід, що здійснює пристосувальну поведінку, то необхідно визнати, що він відображає світ випереджаюче, його активність у кожний момент – не відповідь на минулу подію, а підготовка до майбутнього [6, с. 45]. Зміна звичних для суб'єкта умов його життєдіяльності завжди потребує адаптації до них. Успішність адаптації залежить від того, наскільки об'єктивно суб'єкт розуміє те, що відбувається довкола нього. Враховуючи наявність очікувань (уявлень) щодо ймовірних подій, можемо говорити про фрустрації у випадку неспівпадіння очікуваного та реально отриманого. У випадку особливої значущості для суб'єкта очікувань у контексті певної події їх незадоволення може зумовлювати психічну травму. Дослідження, проведені у форматі психодинамічного підходу, засвідчують, що досвід травматичних переживань часто зумовлює формування тенденції запобігання подібним травмам у майбутньому [4]. Звертає увагу те, що випадку позитивної валентності значущого переживання підсилюється прагнення до повтору, за цим природно стоїть принцип задоволення. Негативна валентність переживань зумовлює формування тенденції запобігання травмам, аналогічним до пережитих, у майбутньому.

П.К. Анохін стверджує, що організм, як єдине ціле, існує завдяки саморегулюванню, сукупній і впорядкованій діяльності багатьох функціональних систем, що точно відповідають одне одному. Ступінь функціонування будь-якої системи відображає форму пристосування організму до середовища. Функційна система яка забезпечує поведінковий акт включає в себе аферентний синтез, що програмує дію на основі філо та онтогенетичної пам'яті. В умовах адаптивної дії прийняття рішення передбачає врахування майбутнього очікуваного результату, згідно моделі якого вибудовується поведінкова програма. Прийняття рішення пов'язано з функційною активністю «акцептором результатів дії», що завдяки апарату пам'яті та зворотній аферентації прогнозує (випереджують) відображення дійсності контролюючи поведінку. Дослідник стверджує що позитивний емоційний стан при задоволенні будь якої потреби виникає лише у тому випадку коли зворотній зв'язок про результат дії повністю співпадає із попередньо змодельованими параметрами акцептора результатів дії. Неспівпадіння даних зворотної аферентації з результатом закладеним у акцепторі результатів дії призводить не до закріплення функційної дії, а до пошуку нових шляхів, необхідних для дослідження оптимального результату, що б викликав потенційне емоційне задоволення. Затягування такого задоволення може породжувати нові порушення психічної адаптації. [6]. Таким чином пристосування організму відображає роботу його системи. Система є

програмованою на основі філо та –онто генетичної пам'яті, що пов'язано з випереджувальним відображенням та контролем поведінки особою.

Прикладом випереджаючого відображення може бути ситуація, коли людина сприймає певні події через призму пережитої травми. Приміром, переживши травму через зраду чоловіка, жінка усвідомлює, що з'явилась недовіра до чоловіка, стосунки втратили для неї цінність. Логіка в жінки така: "Якщо він зрадив, то це може повторитися ще, але я не буду такого вразливого, бо це вже не новина – я готова до цього". У цьому випадку суб'єктивна сила в тому, щоб бути готовою "пережити це ще раз", фактично на несвідомому рівні особа "тотує" себе до подібної зради в майбутньому. Зона психологічного ризику (психологічна слабкість), може полягати в тому, що, невидимо для самої себе, жінка може "підптовхнути" чоловіка до подібного вчинку своїми очікуваннями.

У наукових пошуках В. А. Файвішевського вказується на існування в людини неусвідомлюваного пошуку ситуацій, де системи формування позитивних і негативних емоцій отримували б адекватну стимуляцію [10]. Відчуття емоційно-позитивного тону виражаються у підвищенні рівня бадьорості або розслаблення, доброзичливості до оточення. Переживання негативного забарвлення виявляються у відчутті внутрішньої напруги, тривоги, страху, можуть супроводжуватися почуттями ворожості, гніву, тощо [там само, с. 435]. При цьому спонтанне прагнення людини до емоційно позитивних переживань реалізується у формі устремління до цілі: відбувається пошук внутрішньої моделі такої ситуації, де може бути отримана адекватна реальна стимуляція даної системи ("мрії"). Співпадіння внутрішньої моделі дії з результатами ("акцептор дії") є підкріплюючим фактором [6, с. 437].

У дослідженнях П. К. Анохіна наголошується, що емоції – це фізіологічні стани організму, які мають яскраве суб'єктивне забарвлення й охоплюють усі види почуттів та переживань людини – від глибоко травмуючих страждань до високих форм радості і соціального життєвідчуття [1]. Відомо, що адаптивні властивості емоцій дозволяють особі гнучко реагувати на різні за характером події та явища. Їх компенсаторні можливості на біологічному та соціальному рівнях відмічають багато дослідників, оскільки емоція розглядається "... як апарат швидкої оцінки потреби та її задоволення чи шкідливості конкретних впливів зовнішнього середовища, необхідною умовою негативних емоцій є виникнення потреби, позитивних – її задоволення" [8].

Раптове порушення звичного плану подій призводить до дисбалансу первинного стану людини – виникає "нервовий субстрат емоцій". Таке порушення актуалізує потребу пристосуватися (адаптуватися) до нових умов. П. К. Анохін підкреслює, що за емоцією лишається роль внутрішнього організатора нашої поведінки. Тобто, процес адаптації тісно пов'язаний з переживаннями суб'єкта, які є індикаторами успішності чи неуспішності цього процесу. Поняття "акцептор дії" у концепції П. К. Анохіна, узгоджується з поняттям очікувань. Фактично, акцептор дії – модель очікуваного майбутнього, що впливає на регуляцію наших емоцій. Будь-яка іде-

альна модель передбачуваної дії буде обтяжуватися відступами від реальності, які пов'язані з потребою підтвердження очікувань ідеалізованого "Я" суб'єкта. Ідеалізація "Я" ґрунтується на випереджаючому відображенні, підтвердження гідностей особи.

Відступи від реальності породжують викривлену призму сприйняття суб'єктом оточуючого світу, гальмують реалізацію його цілей і потреб, налагодження оптимальних стосунків із соціумом, тобто спричиняють дезадаптацію. На конкретно-поведінковому рівні непомітність викривлень для суб'єкта забезпечується тенденціями раціоналізації власних вчинків, дискредитацією іншої особи тощо. Такі відступи небезпечні тим, що породжують певні ілюзії, викривлення соціально-перцептивної реальності, що є порушенням процесу адаптації.

Згідно з концепцією П. К. Анохіна, аферентний синтез, можливий завдяки тому, що сукупність подразників пов'язана з минулим досвідом, який зберігається в апараті пам'яті. На основі цих механізмів мобілізуються потрібні фрагменти досвіду, які здатні зробити поведінковий акт максимально точним [3, с. 164]. Тобто урахування актуальної ситуації і минулого досвіду створюють умови для прийняття рішення, щоб отримати корисний пристосувальний результат. Ця теза є цінною для розкриття глибокого змісту процесу адаптації.

Аналіз феномену адаптації у взаємозв'язку із тенденціями «до психологічної сили» та «до психологічної слабкості» крізь призму теорії функціональних систем П. К. Анохіна дозволяє більш глибоко розкрити глибинно-психологічну сутність досліджуваного феномену. Адаптація є результатом активності усієї системи психічного, що сприяє не лише найбільш оптимальному протистоянню різним природним і соціальним факторам, але й цілеспрямовано впливає на них. Цей вплив пов'язаний із латентно присутнім прагненням підтримання рівноваги як на рівні психічного самовідчуття так і між організмом та зовнішнім середовищем.

Література

1. Анохин П. К. Избранные труды: Философские аспекты функциональной системы. – М.: Наука, 1979. – 400 с.
2. Анохин П. К. Методологический анализ узловых проблем условного рефлекса // Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – С. 156 – 214.
3. Анохин П. К. Узловые вопросы теории функциональной системы. – М.: Наука, 1980. – 196 с.
4. Бондаревська Л. Л. Психічна травма та переживання суб'єкта // Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наукових праць. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 220 – 228.
5. Маклаков А. Г. Общая психология: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2005. – 583 с.
6. Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В. Н. Дружинина. – М.: ПЕРСЭ, 2003. – 863 с.
7. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
8. Системные механизмы высшей нервной деятельности. – М.: Наука, 1979. – 320 с.
9. Словарь психолога-практика / Сост. С. Ю. Головин. – Мн.: Харвест, 2005. – 976 с.

10. Файвишевский В. А. О существовании неосознаваемых негативных мотиваций и их выявления в поведении человека // Бессознательное: природа, функции, методы исследования: В 4 т. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – Т. 3. – С. 433 – 445.
11. Яценко Т. С. Основы глубинной психокоррекции: феноменология, теория і практика: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2006. – 382 с.
12. Яценко Т. С., Іваненко Б. Б., Аврамченко С. М., Свтушенко І. В., Сергієнко І. М., Калашник, І. В., Богдан Т. В. Концептуальні засади методикі глибинної психокорекції: Підготовка психолога практика: Навч. пос. / Яценко Т. С. Іваненко Б. Б. Аврамченко С. М. та ін.; За ред. Т. С. Яценко. – К.: Вища школа, 2008. – 342 с.: іл.

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ В СІМ'Ї У ДІТЕЙ ІЗ ЗУБОЩЕЛЕПОВОЮ АНОМАЛІЄЮ

Седих Кіра Валерійвна

к.психол. н., доцент УМСА (Українська медична стоматологічна академія), докторант Інституту психології ім. Г. С. Костюка, м.Полтава, Україна

В роботі досліджувалися специфіка ціннісної орієнтації міжособистісних стосунків дітей, які мають зубощелепову аномалію (ЗЩА) в сім'ї і з'ясовувалися психологічні причини виникнення дитячих шкідливих звичок, які призводять до появи ЗЩА – підвищена тривожність дітей, яка викликана або уродженими особливостями нервової системи або сімейною ситуацією та батьківським вихованням за типом гіперпротекції потураючої або домінуючої.

Ключові слова. шкідливі дитячі звички, зубощелепова аномалія, типи батьківського виховання, сімейні стосунки.

Актуальність. Школа і спілкування з однолітками в препубертатному і підлітковому віці із-за наявності патології прикусу може надавати психотравмуючу дію на пацієнтів із зубощелеповою аномалією (ЗЩА). Незадоволеність своїми зовнішніми або внутрішніми, фізичними або психологічними якостями призводить до зниження соціальної адаптації у особи і це знаходить своє віддзеркалення у відносинах з близькими людьми. Ортодонтичне лікування в будь-якому віці представляє серйозну проблему для пацієнта. Це пов'язано з біологічними, генетичними і психологічними можливостями організму, із специфікою зубощелепної системи в цілому і кістковій тканині зокрема. Тривалість ортодонтичного втручання – основна неминуха складність, з якою пацієнти не завжди вдало справляються в будь-якому віці. Наслідком є припинення апаратного лікування з подальшим рецидивом патології і це пов'язано з низькою мотивацією до ортодонтичного лікування. Косметичний дефект сам по собі травмує психіку дитини, що викликає додаткову емоційну напругу і ще більш укріплює шкідливу звичку (в ортодонтії під шкідливими звичками розуміють «смоктання, гризіння пальців або предметів та інші подібні поведінкові прояви) (У. П. Клімова, 1954; Н. Н. Цигурова, 1961; Walker, 1941; Chesterman, 1952; Lustman, 1960; Smarzynski, 1968) [5]. Вивчення психологічних причин формування шкідливих звичок у дітей надає можливість потім провести з ними та їх батьками психокорекцію та психотерапію і розробити спеціальні заходи по підвищенню мотивації пацієнтів та їх сімей до ортодонтичного лікування.

Постановка проблеми.

Інтерес до цих питань пояснюється тим, що у формуванні такого симптому як «шкідлива звичка» задіяні психосоціальні фактори. Гіпотетично симптом може бути викликаним особливостями стосунків у сім'ї дитини або дитячому садку. Як відомо, вирішальним чинником

формування образу «Я» людини є її стосунки з батьками, а не загальні умови соціального існування. Саме у сім'ї дитина вперше пізнає, скільки люблять її, наскільки її приймають такою, якою вона є, чи супроводжують її успіх або невдачі. Вплив поведінки батьків на самоставлення, самооцінку дитини – очевидні, оскільки батьки практично завжди виступають як значущі інші, служать моделями для наслідування, можуть заохочувати або карати. Вплив сімейної ситуації на формування образу «Я» відбивається в ідентифікації дитини з батьками. Батьки надають вибірково підкріплюючу дію на весь процес навчання (набуття нового досвіду) у дитини, включаючи також і негативне самосприйняття і обмеження адекватної самооцінки. Думка дитини про те, як ставляться до неї батьки, є реальним чинником, що впливає на її ставлення до самої себе. Для формування образу «Я» дитини також мають значення тип сімейних відносин і методи сімейного виховання.

Результати дослідження.

У нашому дослідженні вивчалася специфіка ціннісної орієнтації в міжособових стосунках у дітей дошкільного віку, дітей молодшого шкільного віку і підлітків (пацієнтів із ЗЩА), в дослідженні взяли участь 214 осіб. Були розглянуті особливості їх взаємин з найближчим оточенням і суб'єктивні уявлення про значущих людей, зокрема, про батьків. Для з'ясування причин виникнення шкідливих дитячих звичок – смоктання пальців та предметів і вибору стратегії в боротьбі з ними нами були обстежені діти 4-5 років, вивчалися дійсні мотиви шкідливих дитячих звичок. Для цього уточнювали склад сім'ї, рівень освіти батьків, психологічний клімат і стиль виховання в сім'ї, особливості психічного розвитку дитини. Медико-психологічні методики були внесені до карти психодіагностичного обстеження дитини, яка була розроблена нами. В дослідженні були використані наступні